50

טופח

הטופח נזכר במשנה פעמים ספורות: בדיני הכלאים, כמין הדומה לפורקדן (כלאים א א) בדיני טומאה וטהרה (טבול יום א ב). פעמיים נוספות נזכרה מילה זו בהקשר של מתנות עניים (פאה ה ג; שם ו ז), אך בהן יש מחלוקת בין הפרשנים אם אכן מדובר בשם צמח.[1] בתוספתא נזכר *גריס של טופח*, ונחשב שם כאותו מין יחד עם *גריס של פול*, לעניין ביטול איסורים (תרומות ו יא).

הזיהויים

▪ אחד ממיני **הטופח** (*Lathyrus* sp.) - סוג במשפחת הקטניות, הקרוב לבקיה ולאפון. **טופח תרבותי** (*L. sativus*) - גידול חד-שנתי שזרעיו אכילים, וניתן להפיק מהם קמח. נפוץ כיום בעיקר כצמח מספוא. זרעי הטופח מכילים גם רעלנים, ואכילה מופרזת מהם עלולה להיות מסוכנת. מין בר הקרוב אליו הוא **טופח החימצה** (*L. cicera*). כך כנראה אצל רש"ג, וכך בזרעים גניזה ב, פיה"ג, רנהא"י, רנאה"י פ"א, כפו"פ ל"ע, המליצה, הערוך (המצוטט גם אצל ריבמ"ץ) ורע"ב.[2] ייתכן שחלק מהפרשנים הללו כיוונו דווקא לאחד ממיני **הבקיה** (*Vicia* sp.) הקרובה לו מבחינה בוטנית.

טופח החימצה

▪ **שיבולת שועל** (*Avena* sp.) - סוג הכולל 31 מינים ממשפחת הדגניים.

שיבולת שועל

בישראל צומחים בר תשעה מיני שיבולת שועל, הידוע בהם הוא **שיבולת שועל תרבותית** (*A. sativa*). הזרעים של מין זה משמשים לאכילה, בין השאר מכינים מהם דייסה. כמו כן, משמשים כמספוא לחיות משק. כך לכאורה נראה בדברי רמב"ם (אף שדבריו אינם ברורים דיים), ובעקבותיו תנה"י וכנראה גם כפו"פ.[3]

חיטה דו גרגרית

לבלב מטפס

- **חיטה דו-גרגרית, 'אֶמֶר'** (*Triticum dicoccum*) - מין של חיטה, הנחשב לאחד מן האבות הקדומים של החיטה המתורבתת. מוצאה של החיטה הדו-גרגרית באזור הסהר הפורה, והשימוש בה מוכר למן התקופות הקדומות. זנים מבויתים שלה משמשים עד היום בתעשיית המזון. כך נוטה לזהות בעל כתכ"ה.[4]
- מין מהסוג **לבלב** (*Dolichos sp.*) - סוג במשפחת הקטנית. כך נראה בפירוש השני של ריבמ"ץ.[5] **לבלב מטפס** (*D. lablab*) הינו מטפס רב-שנתי, המוכר במזרח אפריקה ובדרום אסיה כצמח מאכל. זרעי הלבלב אכילים לאחר בישול. משמש כיום גם כצמח נוי בגינות.

עיון

לכאורה מוסכם כי הטופח הינו מין קטנית. הדבר אמור להיות פשוט לאור הקשר בין הטופח והפורקדן, המופיעים במסכת כלאים כזוג מינים קרובים, ולאור ההסכמה בין הפרשנים על זיהוי הפורקדן כמין קטנית. המסורת המרכזית מזהה את הטופח שבמשנה עם מין מהסוג **טופח**, אם כי ייתכן שחלק מן הפרשנים כיוונו למין מן הסוג **בקיה**, הקרוב אליו.

אצל ריבמ"ץ מופיע זיהוי עם סוג קטנית אחר - **לבלב** (*Dolichos*).

הזיהוי בירושלמי - *מילותה* - לא ברור דיו.[6] הערוך הוא היחיד מבין הפרשנים שמצטט אותו, לצד הזיהוי הרווח.

דברי רמב"ם צריכים עיון. מחד גיסא הוא מתאר זרעי קטנית, הדומים לזרעי הטופח, ומאידך גיסא הוא מזכיר בבירור את **שיבולת השועל**, שהינה מין דגן. תנה"י ואלג'אמע מביאים את דבריו כלשונם. ייתכן שגם כפו"פ הולך בעקבותיו בפירוש זה.

גם כתכ"ה מזהה עם מין דגן, ונראה מדבריו, שאולי יש לזהות גם את הפורקדן, הנזכר יחד עם הטופח בכלאים, כמין דגן.

החוקרים מזהים הן את הטופח שבמשנה והן את בן זוגו הפורקדן עם מינים של **טופח** (*Lathyrus*), בדומה למסורת המרכזית שהובאה כאן. לפי רובם, שני המינים הבאים

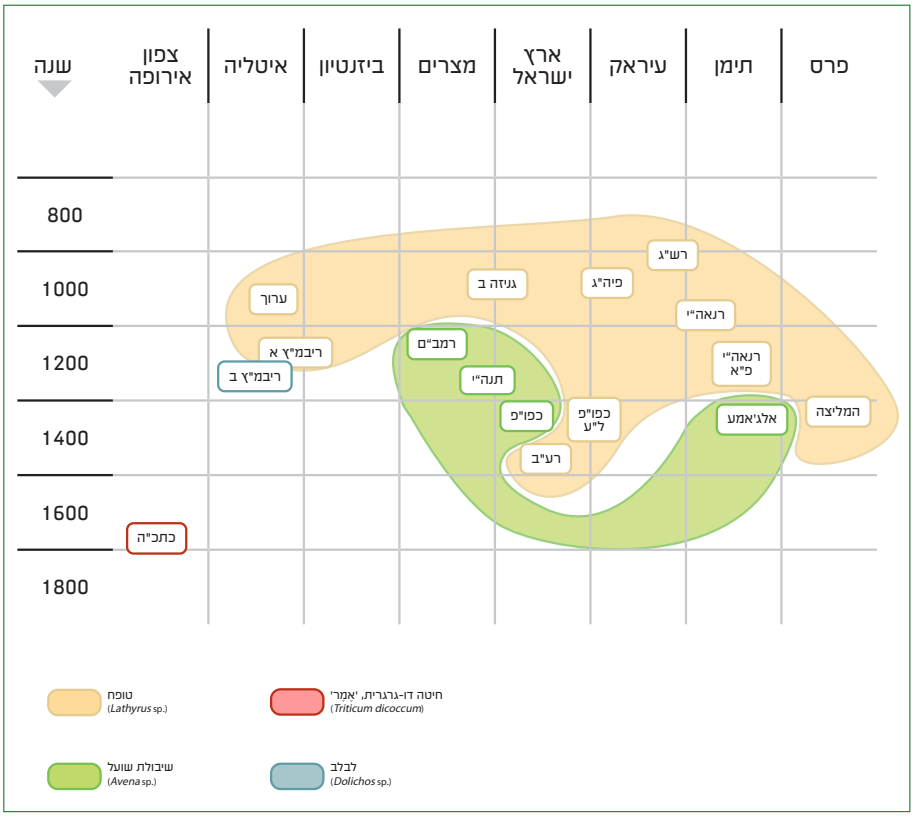

בחשבון הינם **טופח תרבותי** (*Lathyrus sativus*) **וטופח החימצה** (*Lathyrus cicera*) המשמשים גם למאכל אדם.[7] עם זאת, ישנה מחלוקת מי מהצמחים מזוהה עם כל אחד מהמינים. לפי לעף 'טופח' הוא *L. cicera*, ו'פורקדן' הינו *L. sativus*. פליקס, לעומתו, הופך את הזיהויים.[8] פלדמן מזהה את שניהם עם מיני טופח, מבלי להכריע בזהות המין עצמו.[9]

הערות:

1. לפי חלק מהפרשנים 'טופח' שם אינו שם צמח, אלא שם תואר, שמשמעו 'רטוב'.
2. **רש"ג** (עמ' 175, ש' 13): *הרטמאן* > הרטמאן= *Lathyrus* sp. (=טופח); *vicia* sp. (=בקיה). זיהוי 'הרטמאן' הינו סוגיה סבוכה מעט. לפי המילונים המודרניים, הרטמאן= *Avena fatua*; *Avena sativa* (**עיסא**, עמ' 28, מס' 8, 10; **בדויאן**, מס' 589). רמב"ם כתב כי *הרטמאן הוא אלקרטמאן... והמקור שלו אלחרטל* (**רמב"ם ביאור**, מס' 118). קרטמאן; خرطال=*Avena fatua*; *Avena sativa* (**עיסא**, עמ' 28, מס' 10,8). אבן אלביטאר מביא דברים דומים לאלו של רמב"ם, אך מוסיף: *... וההרטמאן אצל עם עיראק גם אלגלבאן, והוא לא הקרטמאן*. לגבי זיהוי הגלבאן (جلبان) עם *Lathyrus*, ראה לקמן פיה"ג. לפי חסין וקאסם, הרטמאן (עם שמות לוואי ובלעדיהם) משמש בעיראק כשמם של מיני *Vicia* שונים (חסין וקאסם 130-136). אם כן ברור כי כוונת רש"ג, שמושבו בבבל - עיראק, היא למין קטנית - *Lathyrus* או *Vicia*. **זרעים גניזה ב:** אלגלבאן> להלן פיה"ג. **פיה"ג** (עמ' 136 10): *ושמה בטיית גולבאן* > جلبان =*Lathyrus sp.* (**עיסא**, עמ' 105, מס' 9,8,7,6; **בדויאן**, מס' 2043; **רמב"ם ביאור**, מס' 80: *גלבאן הוא אלחלד* (خُلَّر=טופח תרבותי); **אבן אלביטאר**, ג'אמע I 164: מין קטנית, גבעוליו רבועים, העלים נכרכים סביבם, פרחיו אדומים, זרעיו מיובשים, נאכלים ו"רבי-רוחות" (גורמים לגזים במערכת העיכול) - התיאור מתאים מאוד למיני הטופח, שגבעוליהם בעלי מקצועות, פרחיהם אדומים-כתומים, עליהם מסתיימים בקנוקנות שנכרכות, וגם שאר הפרטים תואמים את תיאורם). במילונים מופיעים גם *Pisum sativum* (=אפון תרבותי, אפונה), וכן מיני *Vicia* (=בקיה) שונים, כמינים 'ממיני הגלבאן' (כך במקור - **עיסא**, עמ' 142, מס' 3; עמ' 188, מס' 18,17; עמ' 189, מס' 5; **בדויאן**, מס' 3593). מסתבר כי "גלבאן" משמש גם כשם קיבוצי של קבוצת מינים הנמנים עם הסוגים טופח, אפון, בקיה ואולי קטניות נוספות; **רנאה"י** (פאה ה עמ' 24): אלגלבאן > לעיל פיה"ג; **רנאה"י פ"א** (עמ' 31): אלגלבאן > לעיל פיה"ג; **כפו"פ ל"ע** (עמ' תשמד): *אלהרמטן* [לפי המהדיר צ"ל *אלהרטמאן*] > לעיל רש"ג; **ערוך** (ח"ד עמ' 62, ערך 'טפח'): *לשון ישמעאל שמה גולבאן והן דקים* [עיין במהדיר הערות 5,3 שהעיר כי העתיק את הפירוש מפיה"ג. ציטוט זה מופיע גם אצל **המליצה** (בהמ"ל)]; (ח"ו עמ' 301, ערך 'פול'): *טופח מיליתא* [ציטוט מהירושלמי]; (שם): *טופח* נרבולו [קוהוט מתקן: ערבולו. בדפוס - *נערבול"א*] > 'גולבאן' - לעיל פיה"ג. 'נרבולו' - Ervolo (איט.)=Platterbse (גר. כך ע"פ קוהוט, ח"ד, עמ' 62, ערך 'טפח' - ללא מקור חיצוני נוסף) =*Lathyrus sp.* (**בדויאן**, מס' 2043-2041,2039); Ervilia sativum=*Vicia ervilia*(=בקית הכרשינה. **עיסא**, עמ' 188, מס' 18; **בדויאן**, מס' 3589, ושם: איטלקית - Ervo; צרפתית - Ervillier; אנגלית - Ervil). גם קטנית זו היא אחד ממיני ה جلبان (**עיסא**, שם). פליקס מעלה גם כן שתי אפשרויות אלו, ונראה כי נוטה להכריע לכיוון *Lathyrus* (**פליקס**, **כלאים**, עמ' 38, הערה 49); **ריבמ"ץ** (עמ' עו בשם הערוך): *טופח נרבולי* > לעיל ערוך; **רע"ב** (כלאים א א): *וטופח הוא קטנית שגרגריו עגולים לבנים וקורין לו קורטמא"ן. ואני שמעתי שטופח הוא שקורין לו גילבאן* > נראה שמחבר כאן את פירוש רמב"ם (להלן הע' 3) ואת פיה"ג - עיין לעיל.

3. **רמב"ם** (כלאים א א עמ' קסז): *גרגרים לבנים עגולים קשים להשבר קרוב בטבעו לטבע השעורים ונקרא אצל הרופאים אלקרטמאן* (טבול יום א ב, עמ' תכו): *שהוא אלקרטמאן והוא ממיני השעורים, ולדעת הרופאים פעולת שניהם קרובה זה לזה*. כך גם אצל **אלג'אמע** (עמ' 47, ערך 'טופח') > قرطمان=*Avena sp.* (**עיסא**, עמ' 28, מס' 10,8). כך לכאורה גם עפ"י רמב"ם עצמו - ראה לעיל הערה 2). אומנם, ההקשר של זיהוי זה בעייתי - לפי פירוש זה לא נראה קשר בוטני בין 'פורקדן' ל'טופח' כפי שהוא במשנה. צ'יז'יק אכן הבין כך את רמב"ם (**צ'יז'יק, אוצר**, עמ' 823). פליקס לא מוכן לקבל כי רמב"ם מתיר זריעה של דגן וקטנית יחד, ומנסה לתרץ שגם לפי רמב"ם ל'קרטמאן' יש שתי הוראות שונות (**פליקס, כלאים**, עמ' 39, הערה 50). לפי זה נצטרך לומר כי בביאור שמות הרפואות מתכוון רמב"ם ל-*Avena*, ובמשנה ל-*Lathyrus*.

יש לשער כי בכל המקומות ברמב"ם 'קרטמאן' הוא *Lathyrus*, וכאשר הוא מדבר על דמיון לשעורים - הוא מדבר על דמיון בפעילות הרפואית. התיאור המובא בפירושו למשנתנו - "גרגרים לבנים עגולים קשים להשבר" בהחלט תואם מיני *Lathyrus*. גם בביאור שמות הרפואות הוא כותב בפירוש: وهو من انواع القطانى ('והוא ממיני הקטניות'). את הפרט הסותר, לכאורה, המובא בביאור שמות הרפואות: وهو الخرطال اصلا ('והוא בשרשו אלח'רטאל' - *Avena*) יש לנסות להבין על רקע פירושו של רמב"ם עצמו למשנה שביעית ט ד לגבי 'טפיחין': *וטפיחין, רבוי טפיח, והם הגרגרים הקשים ממיני התבואה והקטנית שאינן נזרעין אלא צומחין מאיליהן ונשארין בארץ זמן רב מחמת יבשותן וקשיותן, והם בשאר המינים כמו הטופח במין השעורים שגם הוא נקרא טופח כמו שביארנו כמה פעמים*. נראה כי רמב"ם מתכוון ב'טפיחין' לעשבים רעים המלווים גידולי תבואה וקטנית, וב'טופח' לעשב בר ספציפי הצומח בשדות שעורה. העניין יכול להיות מובהר ע"י פירושו של כסלו על פאה ה ג: "מגלגלין בטופח" (**כסלו, טופח**, עמ' 39-41). לדבריו מדובר שם על גידול תערובת לבהמות המורכבת, בין השאר משעורים ומין של *Lathyrus*, ורמב"ם מתיר לזרוע אותם יחד למאכל בהמה. ייתכן שגם כאן מדובר על מין *Avena* ומין *Lathyrus*, אשר מכיוון שגדלים יחד, רווחה התפיסה כי יש ביניהם קרבה [בדומה לקרבה אל החיטה המיוחסת ל-'זונין' (התפיסה היא שהזונים הם חיטים ש"זנו"), אף על פי שיש המזהים את הזונים עם צמחים שאינם ממשפחת הדגניים (*Nigella*; *Cephalaria*), וגם לפי זיהוים כ-*Lolium temulentum*, הם אינם קרובים באופן מיוחד לסוג *Triticum*]. נראה שכך הבין גם תנה"י המחבר את דברי רמב"ם בשביעית עם דבריו אצלנו (להלן); **תנה"י** (עמ' 228, ערך 'טפח'): *פירוש המשנה 'טפיחין' רבים של 'טפיח' והם גרעינים קשים ממיני 'אלתבואה' ו'אלקטנית' (כך במקור), שאין זורעים אלא הם צומחים בטבע... וכיוון בשם הזה למין שעורים הנקרא קרטמאן...* (בהמשך מצטט את דברי הרמב"ם המובאים לעיל) > לעיל רמב"ם; **כפו"פ** (עמ' תשמא): *הרטמאן* > לעיל רש"ג. עם זאת, בארץ ישראל מזוהה הרטמאן דווקא עם *Avena* (**דינסמור ודלמן**, 1895), ועל כן עולה הסבירות כי יש כאן התאמה דווקא לזיהויו של רמב"ם (עיין לעיל הע' 2, סברה זו מתחזקת לאור הקשר הכללי שבין פירוש כפו"פ לפירוש רמב"ם - עיין במבוא).

4. **כתכ"ה** (דף סא ע"ב): *ודעתי נוטה לפרשו מלי" [=מלשון יווני] ורומיי טיפחא אולירא... פר קנדידום* > olyra (יוו.) Triticum dicoccum =far candidum (חיטה דו-גרגרית, 'אֶמֶר').
5. **ריבמ"ץ** (עמ' עו וכן פאה ו ז, עמ' לב): דוליקי > Dolico (איטלקית, עם שמות לוואי)= *Dolichos* sp. (**בדויאן**, מס' 1438-1439,1441,1443,1445).
6. **ירושלמי** (כלאים א ה"א, עמ' 145): *מילותה* > לא מופיע במילונים, ולא זוהה ע"י החוקרים. ישנו דמיון ל-Millet (צרפתית, אנגלית)=*Panicum miliaceum* (=דוחן תרבותי), אך מעבר לכך לא נראה קשר ממשי להקשר במסכת כלאים (**עיין לעף, פלורה**, II, עמ' 437 הערה 2, ועמ' 440).
7. צ'יז'יק מזהה את 'פורקדן' דווקא עם *Lathyrus blepharicarpus* (=טופח ריסני), מין בר שלעיתים נזרע למספוא (**פליקס, כלאים**, עמ' 37 הערה 47).
8. עיין בהרחבה **פליקס, כלאים**, עמ' 37-40 ובהערה 46.
9. **פלדמן, משנה**, עמ' 85.